

તેજેમૂર્તિ ભગિની

[૨૪]

પદ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ (શ્લોક)

અવાગપિ સા વક્તિ ।

વીસથી વધારે વર્ષ થયાં હશે, મેં પ્રસિદ્ધ હિંદી પત્રિકા ‘સરસ્વતી’માં શ્રીમતી હેલનનું સંક્ષિપ્ત પણ અદ્ભુત પુરુષાર્થ અને પ્રતિભાનું સૂચક જીવનચિત્ર વાંચેલું. ત્યારે જ એ બહેન તરફ મારું આકર્ષણ સહજભાવે થયું. એને વિશે વધારે વિગતવાળી સ્પષ્ટ માહિતીની મારી જિજ્ઞાસા અઘણિ જાગરિત જ હતી. પણ મારા મર્યાદિત જીવન અને કાર્યક્ષેત્રમાં એને સંતોષવાની તક મને મળી ન હતી. તેટલામાં ગત મે માસમાં શ્રીયુત ગોપાલદાસભાઈએ મને એક દિવસ કહ્યું કે, વર્ધાથી મગનભાઈ પુછાવે છે કે, તેમણે શ્રીમતી હેલનની જીવનકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે તે તમને અર્પણ કરવા ઇચ્છે છે, ને જો તે સ્વીકારો તો તેના પ્રારંભમાં તમે સ્વીકાર-રૂપે કાંઈક લખી આપો એમ પણ ઇચ્છે છે. મેં તરત જ કહ્યું, ‘હું એ વાંચી પછી હા ના કહું. જો એના લાચન પછી જરા પણ મને લખવાનો મારો અધિકાર જણાશે તો અવશ્ય કાંઈક લખીશ.’ મને તરત જ અનુવાદના ક્રમ મળ્યા. મારું ઘણું વર્ષ પહેલાંનું શ્રીમતી હેલન પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને તેના જીવન વિષેની જિજ્ઞાસા એ બંને એટલાં બધાં તીવ્રપણે સજીવ થઈ ગયાં કે, તે વખતના ચાલુ લેખન અને સતત મનનકાર્યના પ્રવાહો મારા મનને ખીજ દિશામાં જતાં રોકી શક્યા નહીં. કાંઈક અંશે સમશીલ જીવન-કથા સાંભળતાં જ અનેક વિચારો જિભરાયા. પણ અહીં તો મર્યાદાનુસાર ટૂંકમાં જ પતાવવું યોગ્ય છે. અનુકૂળતા રહી તો ક્યારેક મારા પોતાના વિદ્યાવ્યવસાય વિષેની જીવનસ્મૃતિ લખવાની ઇચ્છા મૂર્ત થશે.

મેં શ્રીમતી હેલનને ‘તેજેમૂર્તિ’ અને ‘ભગિની’ એવાં બે વિશેષણો આપ્યાં છે, તે સાહિત્રાય છે. એની જીવનકથામાં પદે પદે પુરુષાર્થ અને પ્રતિભાના તેજ સિવાય ખીજું કાંઈ જ દૃષ્ટિગોચર નથી થતું. એના પુરુષાર્થ અને પ્રતિભારૂપ તેજના અંધારમાં એની શરીરમૂર્તિ અદ્ભુત થઈ જાય છે.

અનેક રીતે જુદાઈ હોવા છતાં ઉંમર અને સમાનશીલતાની દૃષ્ટિએ મેં એને આપેલું ‘ભગિની’ એ વિશેષણ એની સાથેનો મારો સાદૃશ્ય-સંબંધ ઠીક ઠીક વ્યક્ત કરી શકે.

હેલનને દર્શન, શ્રવણ અને વાચનની ત્રણે શક્તિઓ એક જ સાથે અને તે પણ છેક જ શૈશવકાળથી ગઈ, જ્યારે મારી તો માત્ર દર્શનશક્તિ ગમેલી અને તે પણ આમ્મશાળાસુલભ માતૃભાષાના પૂરા અભ્યાસ તેમ જ આબુબાબુના બધા દૃશ્ય પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ અવલોકન તેમ જ તત્સંબંધી ભાષા અને લેખનવ્યવહાર સિદ્ધ થયા પછી—લગભગ પંદરેક વર્ષની ઉંમરે. ઇન્દ્રિયવૈકલ્ય અને તે પ્રાપ્ત થવાની ઉંમરની દૃષ્ટિએ હેલન મારા કરતાં અનેક ગણી વધારે લાચાર, વધારે બંધનવાળી ખરી. પણ દેશ, કુટુંબ અને ખીજા સંયોગોની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન મારા કરતાં અનેક ગણું વધારે સાધનસંપન્ન અને વધારે સ્વતંત્ર. કયાં અમેરિકા કે જ્યાં જન્મથી રાષ્ટ્ર, સમાજ, અર્થ અને ધર્મનાં બંધનોને સ્પર્શ જ નહીં, અને કયાં હિંદુસ્તાન કે જ્યાં તેવાં બંધનો વિના ખીજો સહજ અનુભવ જ નહીં? કયાં હેલનના કૌટુંબિક સંયોગો અને કયાં મારા? એનાં માતાપિતા એને વાસ્તે દરેક જાતનો માર્ગ તૈયાર કરવા બુદ્ધિપૂર્વક બહુ સર્વસ્વ હોમે છે, જ્યારે મારા પ્રત્યે પૂર્ણ સદ્વિચ્છાવાળા પણ મારા વડીલો સ્વયં વિદ્યાહીન હોઈ મારા વિકાસમાર્ગની કોઈ પણ દિશા સ્વયં જાણવા તેમ જ કોઈ જણાવે તો તે સમજવા છેક જ અસમર્થ. કયાં ઇન્દ્રિયવિકલ માનવબંધુઓને વિવિધ રીતે શિક્ષિત અને સંસ્કારી બનાવવા કામ કરતા અખૂટ ધીરજવાળા તપસ્વી શિક્ષકોથી શોભતી તપોભૂમિ જેવી અમેરિકાની અપંગ શિક્ષણસંસ્થાઓ; અને કયાં અપંગને અનુપયોગી સમજી તેના કુઃખ પ્રત્યેની સાચી સહાનુભૂતિથી બે નિસાસા નાખી, બહુ તો તેને કાંઈક દાન આપી સંતોષ માનનાર, પણ એ અપંગની ઉપયોગિતા અને તેના વિકાસમાર્ગની શક્યતાના વિચારથી છેક જ અજાણ અને અશક્ત, એવા પૌરુષહીન પુરુષોની જનની કહેવાતી કર્મભૂમિ આર્યાવર્ત? એક દેશમાં જાતિથી અમળા ગણાતી અને ત્રણ ત્રણ ઇન્દ્રિયોથી વિકલ એવી અપંગ વ્યક્તિને પોતાનું સુષુપ્ત બહુ બળ પ્રગટાવવાની પૂરી તક મળે છે ને તે એ દ્વારા પોતાની જાતને આખા વિશ્વમાં માન્ય બનાવે છે; ત્યારે ખીજા દેશમાં અપંગની તેમ જ અમળાઓની વાત જ શું, પૌરુષવાન ગણાતા પૂર્ણાંગ પુરુષો સુદાને, પશુતામાંથી મુક્ત થવાની અને માનવતા પ્રગટાવવાની ઓછી અને નજીવી તક છે. આત્મિક

દૃષ્ટિએ નહીં પણ દેશ અને સંયોગોની દૃષ્ટિએ અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે જે અંતર છે, તે હેલન અને મારા જીવનની અનેક શક્તિઓના આવિર્ભાવમાં વ્યક્ત થાય છે. એટલી નાની ઉંમરે ત્રણ ત્રણ ઇન્દ્રિયોથી વિકસ એ આલોકિકા ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પોતાનું અભ્યાસવિષયક જે જીવનચિત્ર ખેંચે છે તેની તો મને તેથી અમણાં વર્ષે પણ ગહુ ઓછી કલ્પના આવી છે.

વિશ્વના અને તેને ગ્રહનાર ઇન્દ્રિયના પણ ત્રણ વિભાગ કલ્પી શકાય. દશ્ય સ્થૂળ વિશ્વ, કે જેને ભૌતિક યા વ્યક્ત વિશ્વ કહી શકાય, તેને નેત્ર આદિ પાંચ અહિરિન્દ્રિયો જાણી શકે છે; દશ્ય સૂક્ષ્મ વિશ્વ, કે જેને અવ્યક્ત ભૌતિક વિશ્વ કહી શકાય, તેને અંતરિન્દ્રિય યા મન કલ્પી જાણી શકે છે; અધાથી પર એવા અદશ્ય ચૈતન્ય વિશ્વને તો માત્ર પ્રજ્ઞા-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મેન્દ્રિય જ સ્પર્શી શકે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં તરતમભાવે પણ ત્રિવિધ ઇન્દ્રિયસામર્થ્ય હોય છે. પૂર્ણપણે અહિરિન્દ્રિય સંપન્ન હોય તે અહિરિન્દ્રિયો દ્વારા ખોરાક મેળવી, પાંચી તેમાં અંતરિન્દ્રિય દ્વારા પ્રવેશ કરી, વિવિધ ભાવોનું અનુસંધાન અને આકલન કરે છે. મોટે ભાગે અહિરિન્દ્રિયો સ્થૂળ વિષયોમાં જ માણસને બાંધી રાખતી હોઈ, તેની અંતરિન્દ્રિયશક્તિ પ્રમાણમાં ઓછી બીજે છે. અજાગત, એમાં સાધક અને વિશેષ સાધકના અપવાદો તો છે જ. આથી અહિરિન્દ્રિયોની પૂરી સંપત્તિ ધરાવનાર મોટા ભાગને બાહ્ય વિશ્વના બધા વ્યવહાર પૂરતી યથેષ્ટ સગવડ પ્રાપ્ત હોવા છતાં, તેની અંતરિન્દ્રિયશક્તિનું જાગરણ પ્રમાણમાં ઓછું રહે છે. તેથી ભ્રમટું, એક કે તેથી વધારે અહિરિન્દ્રિયોની વિકસતાવાળા માનવને, બાહ્ય વિશ્વગ્રહણ અને તેના આવશ્યક વ્યવહાર પૂરતી પૂરેપૂરી અગવડ હોવા છતાં, જે તે તીવ્ર પ્રયત્ન સેવે તો તેની અંતરિન્દ્રિયશક્તિનું જાગરણ પ્રમાણમાં વધારે થાય છે. કારણ, આવી વ્યક્તિને બાહ્ય વિશ્વ સાથેના બધા જ વ્યવહાર સાધવાની અહિરિન્દ્રિયસંપત્તિ અધૂરી હોવાથી તેને તેની ખોટ, અંતરિન્દ્રિયનો વધારે ઉપયોગ કરી પ્રાપ્ત અહિરિન્દ્રિયનો વિશેષ વિકાસ સાધવા દ્વારા, પૂરતી પડે છે. આ પ્રયત્નનાં બે પરિણામ આવે છે. એક તો, ખૂટતી ઇન્દ્રિયનું અધુરું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત ઇન્દ્રિય કે ઇન્દ્રિયોનાં પ્રકટે છે; અને બીજું, અંતરિન્દ્રિયનું સામર્થ્ય પણ કંઈકે જુદી જ પણ વધારે આકર્ષક રીતે આવિર્ભાવ પામે છે. શ્રીમતી હેલનની વિકાસકથા ઉક્ત સિદ્ધાંતનો પુરાવો છે. બાહ્ય વિશ્વમાં પ્રવેશવાનાં એનાં અગત્યનાં ત્રણ ઇન્દ્રિયદ્વારો અંધ, અને છતાંય એમાં એને પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન ઉત્સાહ તેમ જ પુરુષાર્થ, તેથી એણે એ અધુરું કામ અંતરિન્દ્રિય ઉપર

ભાર મૂકી સાધ્યું. પરિણામે, પ્રાપ્ત ધ્યાણ અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિય દ્વારા જ એણે ભૌતિક વિશ્વમાં પ્રવેશવાનાં એનાં ત્રણે બંધનોને વટાવી માર્ગ ક્યો. એની ધ્યાણ અને સ્પર્શન શક્તિમાં એવું જાદુઈ બળ પ્રગટ્યું કે, તે એ એ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ પાંચે ઇન્દ્રિયોનું કામ લેવા લાગી. ખીજા બાબુ, તેને આ બધું કાર્ય અંતરિન્દ્રિય ઉપર ભાર આપીને જ કરવાનું હોવાથી, તેની એ શક્તિ એટલી બધી તીવ્ર ખીલેલી દેખાય છે કે, બ્યારે તે કોઈ દ્રવ્ય, અવ્ય કે સ્પૃશ્ય પદાર્થનું વર્ણન કરે છે અગર તેના ભાવોનું વર્ણન કરે છે, ત્યારે તે વાંચતાં એ ઇન્દ્રિયવિકલ છે એ ભાન બૂલી જવાય છે. આ ઉપરાંત તેની પ્રજ્ઞાઇન્દ્રિયનો એટલો બધો વિકાસ થયો છે કે, તે દેશકાલાતીત સદાસ્થાયી ભાવોનું બ્યારે ચિત્રણ કરે છે ત્યારે તે જાણે તેનાં ઉપમા અને રૂપક આદિ અલંકારો દ્વારા કવિવર ટાગોરનું અનુગમન કરતી હોય એમ લાગે છે. પુરુષાર્થની મૂર્તિ હેલને છેવટે એ વિકાસ દ્વારા વાણીનું બંધન તો તોડ્યું જ.

ઇદ્રિયો પરસ્પર એકબીજાની શોક જેવી છે. જે જગતી અને બળવતી તે બાકીની ઇદ્રિયોનું સામર્થ્ય પૂર્ણપણે ખીલવામાં આડી આવે. નેત્ર સૌમાં બળવાન. એનો સંચરણ-અને કાર્ય-પ્રદેશ અતિ વિશાળ, તેથી માણસ નેત્ર હોય તો તેનાથી જ કામ લે, અને સંભવ હોય ત્યાં પણ સ્પર્શન અને ધ્યાણથી કામ લેવાની માયાદોષમાં ન પડે. પણ દૈવયોગે નેત્રનું સામર્થ્ય બંધ ત્યારે બધો ભોજો સ્પર્શન ધ્યાણ ઉપર પડતાં જ તેની શુભ શક્તિઓ બહાર આવી તે ઇદ્રિયો જ નેત્રનું પ્રધાનત્વ મેળવી લે છે, અને નેત્રવાનની કલ્પનામાં પણ આવી ન શકે એવાં ચમત્કારી કાર્યો સ્પર્શન ઇદ્રિય પણ બતાવી દે છે. હેલનની સ્પર્શન ઇદ્રિય આ વાતનો પુરાવો છે. એ રૂના દલાલો હાથમાંના ગળ્યાગાંઠના સંકેતો ઓળખે એટલું જ હસ્તલેખનથી નથી જાણતી, પણ હસ્તલેખન દ્વારા એ બધું શ્રવણકાર્ય સાધે છે. અને એની ત્વચા ખીજા કોઈના હાથની કે મોઢાની રેખાઓ પારખી શકે છે એ સાંભળતાં તો ભારેમાં ભારે વિચારક પણ થોડી વાર મૂંઝાય ખરે; બોલતા ખીજા માણસોના હોઠો ઉપર આંગળી રાખી તેના શબ્દોને ઉકેલવાના તેના ત્વચાસામર્થ્યનો વિચાર કરતાં તો હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જાઉં છું. માત્ર સ્વરના ભેદવાળા પણ ક્રમિક વ્યંજનની સમાનતાવાળા ‘પણ, પાણી, થળ, થાળી, હાથી, હાથ’ જેવા શબ્દો ઉચ્ચારતા મારા પોતાના જ હોઠો ઉપર ભેદ પારખવા આંગળી મૂકી પ્રયત્નો કર્યા અને એ દિશામાં શૂન્યતા જ અનુભવી, ત્યારે તો હેલન એક દિવ્ય તેજસ્વે જ સામે આવી. અલબત્ત,

તેજની આ મૂર્તિના સમગ્ર આશ્ચર્યકારી વિકાસનો મૂળ આધાર—ઉપાદાન માત્ર તેનો આત્મા જ નથી. તેનો આત્મા ગમે તેવો સામર્થ્યશાળી હોત અને છતાં તેને અમેરિકામુગ્ધ જડચેતન સગવડ મળી ન હોત, તો એ તારો ભગતાં જ આશ્રમી બાત.

ઇન્દ્રિયખોડની નિમિત્તર અને નિમિત્તમ બેડીઓ છતાં ન્યારે અભ્યાસમાર્ગમાં આગળ ધપવાની હેલનને તાલાવેલી લાગે છે, તેમ જ ખોડ વિનાના સહચારીઓ સાથે રહેવાની અને તેમનાથી પણ આગળ વધવાની ધૂન લાગે છે, ત્યારે જે મુશ્કેલીઓ અને જે નિરાશાઓ અનુભવાય છે, તે ઘણું સ્થળે ભારી અને હેલનની એક જેવી છે. એ બધાની સરખામણીને તો આ સ્થળે અવકાશ નથી. છતાં થોડીક સરખામણીઓ આપવી યોગ્ય થશે. હેલને કોલેજ વાસ્તેની તૈયારી કરવાનો વિચાર કર્યો, તેની લાચાર સ્થિતિમાં જે મુશ્કેલીઓ સંભવે તેના વિચારથી. હેલનના હિતૈષીઓએ એ બાબત ભારે વિરોધ કર્યો. પણ ક્યાં એ હિતૈષીનો તીવ્ર વિરોધ અને ક્યાં એનો દુર્દમ તીવ્રતર કાર્યોત્સાહ? અંતે હેલન જીતી. મારામાં અણુધારી ક્યારેક કાશી જવાની લાવના પ્રગટી. બધા જ હિતૈષીઓનો પ્રયત્નતર વિરોધ; પણ અંતે એ લાવનાના તીવ્રતમ વેગે મને કાશીમાં જ જઈ પટકચો. પરીક્ષાનો પ્રસંગ તો અમારા બંનેનો લગભગ એક જેવો છે. હેલન પરીક્ષામાં પ્રથમ બેડી ત્યારે એને પ્રશ્નપત્ર સમજાવનાર કુશળ, ઉત્તર લખવાનો સમય પૂરતો, અને લખ્યા પછી બચત સમયમાં ભૂલ સુધારવાની નિરીક્ષકે કરી આપેલી તક; આ બધી પૂરી સગવડ. પણ પછી ન્યારે તે આગલી પરીક્ષામાં બેડી ત્યારે સગવડનું તંત્ર અગવડમાં પરિણમ્યું અને હેલનને પરીક્ષાની ભયંકરતાનો સાક્ષાત્કાર થયો. મારી પણ એ જ દશા. કાશી કવીન્સ કોલેજમાં પહેલી વાર પરીક્ષા આપવા બેડો ત્યારે લેખકની ખામીનું ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવતાં જ એક ભણા નિરીક્ષક બંગાળી ભટ્ટાચાર્ય એ પામી ગયા. અને નવેસર સગવડ થતાં હું ઉચ્ચ ધોરણે જ પસાર થયો. પણ આગલાં વર્ષોમાં વ્યવસ્થાપક અને પરીક્ષકોની બેપરવાઈ તથા અનાવડત જોઈ મને પણ પરીક્ષાનું મૂલ્ય સમજાયું અને પરીક્ષાનો અર્થો રરતો કાપ્યા પછી પરીક્ષકના એ જ કબરમાં સંકલ્પ કર્યો કે, આજ પછી પરીક્ષા નિમિત્તે આ અવિચારી ખાનામાં કે કતલખાનામાં દાસ કે પશુ બની દાખલ ન થવું. મને યાદ છે કે, એ નિશ્ચય પછી લગભગ ચોવીસ વર્ષે હું ફરી એ કવીન્સ કોલેજમાં અભ્યાસક્રમ ઉપર વિચાર કરવાના ત્યાંના રજિસ્ટ્રારના

આમંત્રણને સ્વીકારી હિંદુ યુનિવર્સિટીના એક અધ્યાપક તરીકે જ ગયો, પણ પરીક્ષ્ય વિદ્યાર્થી તરીકે નહીં.

હેલન સ્કૂલ અને કોલેજના વિદ્યાર્થી વાતાવરણમાંથી જ્યારે જ્ઞાનતૃષ્ણા સમાવે છે, ત્યારે એ પોતાની અપંગતાનું જ્ઞાન ભૂલી ચિત્ત-શક્તિના અઘૌઠિક આનંદનો અનુભવ કરે છે ને એમાંથી જીવનકથા જેવાં મધુર ફળો પીરસે છે. મારી પણ લગભગ એ જ દશા રહી છે. બાહ્ય અને આંતરિક વિક્ષેપોના મૃત્યુને તટે લાવી મૂકે એવા સંભાર વચ્ચે મને વિવિધ શાસ્ત્રોના અભ્યાસે, ચિંતને અને લેખને જ બચાવી સ્વસંવેદ્ય અઘૌઠિક આનંદભૂમિકા ઉપર મૂક્યો છે. હેલન કોલેજમાં યાત્રિક રીતે શીખવતા અધ્યાપકોની શુષ્ક દોડની પોતાની પરિસ્થિતિને કારણે ટીકા કરે છે ત્યારે પણ તેને સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી જેવા વિરલ અધ્યાપકો મળે છે, જેઓ હેલનને રસમય શિક્ષણથી તરખોળ કરી દે છે. સાંકડી અભ્યાસ-કોઠામાં સતત પુરાણ શાસ્ત્રગાયોના અર્થહીન શબ્દસ્તોત્રોમાંથી દૂધને બદલે રક્ત ખેંચી તેને દૂધ માની-મનાવી પિવરાવનાર પંડિત-ગોપો વચ્ચે મને પણ સતત શુદ્ધ દુગ્ધવર્ષા કામદુધા જેવા વિરલ અધ્યાપક બહુ મોડે મોડે પણ મળેલા અને હજી છે. જેમ હેલનનું માનસ વિવિધ વિષયસંચારી શિક્ષણમાં રસ લે છે તેમ મારું માનસ પણ. અભ્યાસ લાપાઓ જુદી જગ્યાં અનેક એ તત્ત્વ પણ અમારા બંનેનું સમાન. પ્રમાણ અને સાધનનો ભેદ બાદ કરતાં વનવિહાર, જલવિહાર, પર્વતપર્યટન, સમુદ્રયાત્રા, પશુપક્ષીપરિચય આદિનો રસ બંનેનો સમાન જ. અલખત, એનો સાઠકલ-સવારીનો તરંગ મને કદી જ આવ્યો નથી, પણ હું ધારું છું મારો અશ્વારોહી તરંગ એને લાગ્યે જ થયો હશે. સમૂદ્રમાં અને એકલાં શેતરંજ રમવાની શોધેલી એની નવી રીતે આજે પણ મારું મન લોલાયું. પુસ્તકો અને શિક્ષકો એનાં અને મારાં સમાન મિત્રો. હેલન અંતમાં લખે છે એમ, ‘મારી જીવનકથા મારા મિત્રોએ ધડી છે’ એ સૂત્ર મારા જીવન વિષે પણ પૂર્ણપણે સત્ય છે. મારા પણ મિત્રોની યાદી ભારે વિશાળ અને તે પણ અનેક આકર્ષક તેજસ્વી નામ અને ગુણના રંગોથી ભૂષિત છે. ક્રુત, પરિશીક્ષિત અને અભ્યસ્ત વિવિધ વિધ્યોનાં પુસ્તકોની યાદી મારી અંત પણ અતાવે અને ઠાંઠકે એકાંગી જડતા પણ. હેલનને પરિચિત ધર્મશુદ્ધિઓમાં કોઈ સંકોર્ણ મનતો દેખાતો નથી. તેને જે જે બિશપ વગેરે મળ્યા છે તે બધાએ તેને અસાંપ્રદાયિક સત્યને જ માર્ગ દોરવા યત્ન કર્યો છે. સહુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે મારી આખતમાં તેમ નથી બન્યું. છેક લઘુવયથી તે બહુ મોડે મોડે સુધી

આપણા દેશની જડ જનતાને સુલભ એવા જ અતિ સાંકડા મનના અને અધારામાં પ્રકાશ તેમ જ ફૂવામાં સમુદ્ર માની બેઠેલા અનેક ધર્મગુરુઓ એક પછી એક મતે મળતા જ રહેલા. છતાં તેમનાં ચરણોમાં બેસી બીલેલ ધર્મબોધ ઉપર ફરી વિચાર કરવાની ફરજ પડે અને આખું માનસ બદલી નાખે એવું વ્યાપક ધર્મભાન કરાવનાર ધર્મગ્રાણુ પુરુષોનું પણ મારા જીવનમાં સ્થાન છે. અને તેમાંના ઘણા તો અત્યારે મોજૂદ જ છે.

આમ અમારા ખંતેનું કેટલુંક સામ્ય છતાં એકત્રીસ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે હેલનના — ‘એવી ક્ષણ હોય છે જ્યારે મને એમ લાગે છે કે, શાયલોક તથા ન્યૂડા જેવા લોક અને સેતાન પણ વિશ્વમાં પ્રવર્તમાન સાધુતાના મહાચક્રના ભાંગી ગયેલા આરા છે અને તેઓ યોગ્ય સમયે પાછા સમારી લેવાશે’ — આ વાક્યમાં જે મહાવીર, બુદ્ધ, ક્રીષ્ણ અને ગાંધીજીની સહજ શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞાદ્રિયતા સ્ફુરેલું ભાન થાય છે, તે આટલી પ્રૌઢ ઉંમરે પણ સ્વાભાવિક રીતે મારા જીવનક્રમમાં મને દેખાતું નથી. અદ્યત્ત, આર્યાવર્તનાં વિવિધ દર્શનોના અનેક વિષયસ્પર્શી, કામના અને નકામા, જટિલ, કંટકિલ અને અધિલ વાદવિવાદ વચ્ચે પણ મેં તેની પારના પ્રજ્ઞામય, શાંત અને સર્વવ્યાપક ભાવનું વિસ્મરણ કદી કર્યું નથી. પણ એ દિશામાં પ્રજ્ઞાદ્રિયનું જગરણ કરવાનું તો હજી મનોગત જ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક ત્રિપે શ્રીમાન કાકાસાહેબ કાંધકે લખવાના છે એ જો મેં સાંભળ્યું ન હોત તો હું આટલા દૂંકામાં કદાચ ન પણ પતાવત. છતાં શ્રીયુત મગનભાઈના અનુવાદવાચનથી મારા મન ઉપર પડેલ અનેક છાપોમાંની અગત્યની બેએક લખી દેવી યોગ્ય છે. અનુવાદ સ્વતંત્ર લખાણ જેવો સીધો છે. અર્થ સમજવામાં શબ્દની, વાક્યની કે તેવી ખીજ આંટીધૂંટી આડે આવતી નથી. અનુવાદકે મૂળગત ભાવો સ્પષ્ટ કરવા અને પોતાની નવશબ્દરચના સમજાવવા જે દૂંકાં પણ મહત્વનાં ટિપ્પણો કર્યાં છે તે ન હોત તો અનુવાદનો આત્મા આટલો અર્થપૂર્ણ ન જનત. અનુવાદકમાં જે ભાવપૂર્ણ નવશબ્દસર્જનનું અનુકરણીય સામર્થ્ય દેખાય છે તે ગુજરાતી ભાષાના સમૃદ્ધ અભ્યુદયનાં અનેક લક્ષણોમાંનું એક મહત્વનું લક્ષણ છે. એકંદરે આખો અનુવાદ અગ્રેજીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માધ્યમ રાખવાની બળવત તરફદારી કરનારને માનુભાષાના માધ્યમનું સામર્થ્ય સમજાવનાર અગિર્ણ જવાળ જેવો છે. હું શ્રીયુત મગનભાઈ પાસે એટલી માગણી અવશ્ય કરું છું કે, તેઓ શ્રીમતી હેલનના પછીની વયના ઉત્તરોત્તર પકવ અને પકવતર વિચાર તેમ જ

અનુભવવાળાં બાકીનાં પુસ્તકો અનુવાદિત કરે. વાચકો આ અનુવાદમાંથી જીવનરસદાયી ઘણું મેળવી શકશે. તેમ છતાં બહેનોને તો આમાંથી ઘણું શીખવાનું મળશે. તેઓ આ અનુવાદ વાંચી એટલું તો વિચારતાં થશે જ કે, જ્યારે ત્રણ ત્રણ બંધનોના કિલ્લા પાછળ પુરાયેલ એક કણ બાળા તે બંધનો તોડી બહાર આવવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે અને તેના જ ‘મારી એક ડાણ પણ જડ સ્થિરતામાં ન ગઈ’ શબ્દોમાં કહું તો, તે અનવરત પુરુષાર્થમાં ભાન ભૂંડી છેવટે અપંગપણાના સહજ બંધનની પેઢી પાર રહેલા પોતાના આત્માને પ્રગટાવે છે, ત્યારે એવા એકે બંધન વિનાની તે બહેનો નિશ્ચય અને પુરુષાર્થ દ્વારા શું શું સાધી ન શકે? શિક્ષણની ઘણી માધ્યમિક સંસ્થાઓમાં પાઠ્ય તરીકે નહીં તો છેવટે આ પુસ્તક વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરવા જેવું છે.

—પં. સુખસાક્ષી